

Känslans frihet – tankar kring I700-talets moderna problem

*Anders
Jarlert*

Känslans ortodoxi

NÄR I700-TALETS HERRNHUTISM beskrivs som känslans tro, kan det ge intrycket att tidigare kristendomsformer saknat utrymme för känslan. Så är inte fallet. I traditionen från Martin Luther utgör känsla och intellekt delar av samma helhet. Känslan beskriver individens relation till Gud och Kristus, men trons erfarenhet utgår inte från den egna upplevelsen. Tron är delvis en tro trots känslan, samtidigt som den kan beskrivas som en känsla som drabbar människan utifrån.¹ Den bristande förståelsen för den lutherskt ortodoxa fromheten torde till stor del vara en fråga om sammanblandning av genrer, där den ibland nog så torra skolteologin ensam fått representera ortodoxin, medan de känslomässiga tonfallen i psalmer, bibellitteratur och bönböcker positivt uppskattats endast som förelöpare till pietismen.

Den ofta återkommande anklagelsen mot ortodoxin för legalism i själva teologin träffar inte den ortodoxa teologins ärende.² Legalismen återfinns istället främst i den religiösa tvångslagstiftningen och i regleringen av de många avgifter som bidrog till prästerskapets avlöning: tionde, påskpenning, skrifte- eller dukpenning och så vidare.

I DET TIDIGMODERNA SAMHÄLLET var den frihet från kontroll, som i våra dagar gärna betraktas som identisk med frihet, snarare lika med isolering och utanförskap. Frihet var en frihet till eller från konkreta relationer och band. Det blir tydligt i kyrkolagens behandling av skilsmässan, där frihet genomgående innebär frihet till annat giftermål. Skiljoformeln utformades som en performativ, rituell akt, som samtidigt tydligt tolkade vem

som var dömd skyldig och vem som ansågs oskyldig.³

I dessa sammanhang kunde känslorna vara starka, men de tog sig formbundna uttryck och underordnades äran, hushållet och religionen. Uttryck för kärlek och känslor spelade en viktig roll särskilt för de kvinnor som i äktenskapsmålen inför konsistorierna argumenterade för sin ära. Vad som här var ett djupare känslöengagemang och vad som var enbart ett av känslouttryck ackompanjerat försvar av det egna hushållet är svårt att avgöra. Parallellt med de starka känslouttrycken kunde empatin ta sig mycket praktiska uttryck, utan all känslsamhet.⁴ Att »hat, vrede och bitterhet» enligt Kyrkolagen kap. 16 § II inte utgjorde någon giltig orsak till skilsmässa, däremot till att makarna »på en tid skiljas ifrån hvar andra, til omgäinge, säng, bord och hemvist», visar att känslorna togs på allvar, samtidigt som de inte tilläts spela någon avgörande roll för hushåll och samhälle.⁵

Frihetstiden som religiös tvångstid

Frihetstiden medförde på det religiösa området ingen yttre frihet. Tvärtom skärptes bestämmelserna i 1686 års kyrkolag ytterligare genom konventikelpakatet 1726 och religionsstadgan 1735. Friheten från kungligt envælde innebar inte någon ökad frihet för den enskilde, i synnerhet inte på det religiösa området.⁶ 1735 års religionsstadga stannade inte vid att förbjuda olovliga sammankomster eller spridande av villfarelser, utan vände sig också mot dem som enbart hyste villfarande meningar. Om någon tankens frihet var det alltså inte fråga. Däremot träffades inte känslan av religionslagstiftningen; i den mån vi kan tala om en religiös frihetstid handlar det därför om känslans frihet.

Känslan var i hög grad knuten till det lästa, det vill då säga det höglästa. Att också enskild läsning alltjämt var högläsning bör ha haft sin betydelse för upplevelsen. Individuell och flitig läsning av Bibeln och olika andaktsböcker skilde de så kallade läsarna från andra, men tydligast blev skillnaden i sättet att läsa. Individens identifikation med Bibelns personer öppnade möjligheter också för ett antiauktoritärt handlande. Läsarna samtalade kring det lästa, dels inom sig själva, dels med andra. Det var ett samtal som inte behövde innehålla några villfarande mening-

ar, ofta saknade det kanske intellektuella argument – ett känslans samtal. Enskild läsning av Bibeln och andaktsböckerna började så småningom allvarligt konkurrera med kyrkans psalmbok och katekes.

För kvinnorna, som vid denna tid saknade möjlighet att offentligt framträda med intellektuella framställningar av kristen erfarenhet, innebar det vidgade utrymmet för känslan nya möjligheter att formulera sig på den offentliga arenan. I synnerhet inom den religiösa poesin skapade de sig en känslans frihet. En ytterligare frihet att skriva fick de herrnhutiska kvinnorna i den obligatoriska självbiografen. I den lidande och lydande Kristusgestalten har de, menar Eva Haettner Aurelius, kunnat se en bekräftelse på sig själva.⁷

Herrnhutismen som uttryck för känslans frihet

I herrnhutismen får känslan större frihet som oberoende av intellektet. Hos Zinzendorf framträder det »estetiska skådandet», det vill säga »inre upplevelser av bildlig karaktär förknippade med känslor».⁸ Känslan beskriver inte bara den religiösa relationen – i känslan flyter objekt och subjekt samman, så att Kristi lidande och upplevelsen av Kristi lidande inte längre kan skiljas åt. Peter Wieselgrens indelning av de pietistiska väckelserna i förståndspietism (Anders Nohrborg), samvetSPIETISM (Peter Murbeck) och rörelsepietism (herrnhutismen) relaterar till den väg in i människan som framställs som den viktigaste kanalen för troslivet: förståndet, samvetet eller känslan/rörelserna.⁹ 125 år senare talade Arne Jarrick på motsvarande sätt om den kognitiva, den normativa respektive den affektiva dimensionen.¹⁰ Men kanske Wieselgrens betoning av just *rörelserna* träffar bättre än den vagare *känslan* det speciella i herrnhutismen. Genom Andens rörelser blir människan rörd i alldeles bokstavig mening – och samtidigt tom när rörelserna uteblir. Genom rörelserna sätts fantasin i rörelse, esteticeras kanske till extatisk känsla.

Haettner Aurelius har lyft fram ett exempel från en kvinnlig herrnhutarens självbiografi: »Denna wänn berättade henne huruledes hennes Sinne hade sysselsatt sig med den föreställningen, likasom såg hon ett Lam, hwilket nyss blifwit slaktadt, och strax bredewid, En Person, som pekande på detta Lam, sade: »Detta har skjedt för dig och fördenskull blir

du benådad'»¹¹ Därmed har känslan frigjorts från intellektets kontroll, och samtidigt har människan på ett modernt sätt blivit utlämnad åt sin känsla, beroende av känslans vittnesbörd.

Det är mot detta som Henric Schartau vänder sig, när han 1787 lämnat herrnhutismen: subjektiva upplevelser förknippade med känslor kan också i fortsättningen hos honom vara ursprungliga i förhållande till den intellektuella reflektionen, men de följs nu alltid av förståndets upplysning. Känslan har åter blivit instrumentell, och är inte längre ett mål i sig.¹² Skillnaden visar sig i olika definitioner av andens fattigdom: för herrnhutismen var den en aktiv känsla av egen synd. Hollatz talar om »syndernas känslor och hunger efter nåd». För Schartau är andens fattigdom däremot »en sådan saknad av all känsla och en sådan tomhet på allt märkbart (reflexivt) andeligt ljus, att människan icke en gång kan förnimma eller förstå att där är någon andans fattigdom hos henne», alltså en utblottelse på såväl känsla som intellektuell insikt.¹³

På Tegnér's fråga »vem hör väl dogmens röst, då han kan känslans höra», skulle Schartau kunnat ställa motfrågan vad människan då skall göra, när känslans röst inte kan urskiljas i bruset från samvetets anklagelser eller den alldeles tigr. Likväl försvann inte känslan hos Schartau. Den finns kvar, inte bara i de predikningar som han behöll från sin herrnhutiska period. En sådan predikan, hållen första gången 1785 och tryckt första gången 1831, har Hilding Pleijel beskrivit på följande sätt: »Nyktert, sakligt och skrifttroget framskrider framställningen. Men så plötsligt – i andra avdelningens andra del – förändras tonen. Det blir liksom ljus och rymd över orden, själen sjunger i naturlyriska toner en hjärtats glädjehymn eller, som han själv uttrycker det, 'en låfsång för din förlossning'. [...] Så här lyder stället [---]: 'Såsom en fogel, då han slipper utur snaran, på första qwist, der hans fot hwilar, uppstämmer i sitt qwitter en glädjesång öfwer sin befrielse; och såsom en fånge, då bojorna lossas af hans händer, utsträcker dem till att omfatta sin Förlossares fötter, tackandes honom för sin wanna frihet; så bör ock hwarje frälster själ, då snaran är söndergången och hon är worden lös, upphöja sin röst till Frälsarens pris och utsträcka sina armar till höjden i lofsägande öfwer sin wanna förlossning.'» Och lite längre fram: »Fast swaghet twingar dess röst och förderfwet binder dess tunga; bör hon likväl på stranden af eländets djup i lofsång öfwer sin frälsning instämma i den triumpherande

Församlingen: Lambet, som dödadt är, är värdigt att taga kraft och rikedom och wisdom och starkhet och ära och pris och lof.»¹⁴

Känslan tar över språket, men fantasin rör sig hela tiden inom de gränser som bildernas karaktär av biblisk liknelse sätter. Kristi försoning och upplevelsen av den blandas inte samman.

Så kom herrnhutismen – också i renegaternas reaktion mot dess känslodominans – att påverka 1800-talets fromhetsliv i en omfattning som forskningen först på senare tid börjat förstå. I band 6 av *Sveriges kyrkohistoria* börjar jag det stora väckelsekapitlet med att deklarerera att »herrnhutismens betydelse för 1800-talets fromhetsliv kan knappast överskattas».¹⁵ 1800-talets väckelserörelser bearbetar ständigt frågan om gränserna för känslans frihet, och drar dem på olika sätt och på olika ställen. Att herrnhutismens inflytande också på 1900-talet varit av nydanande och djupgående verkan har med en överraskande inlevelse visats av P. O. Enqvist i *Lewis resa*. Frågan är bara hur känslans frihet förhåller sig till den objektiva friheten.

Friheten från jaget

»Utlämnad åt sin känsla» – så kunde den herrnhutiska frihetens baksida beskrivas. Så kan i än högre grad det begynnande 2000-talets människa beskrivas. Religiöst kan vi iaktta det när Jesu liv och gärning inom kyrkorna framställs enbart som en inre känsla, helt frikopplad från sin historiska bas. Då syftar jag inte på sådant som den idisslande haren, Jona boks historicitet eller ens om Jesus gick på vattnet. Vad det handlar om är om tron bygger på något verkligt utanför sig själv, och därför också kan föra med sig det som för Luther var något av det viktigaste i den kristna människans frihet: friheten från jaget och de egna gärningarna, till vilka han ju också räknade den självgjorda tron.

- I Detta blir tydligt särskilt i diktningen, se Valborg Lindgärde, *Jesu Christi Pijnos Historia Rijmwijs betrachtad. Svenska passionsdikter under 1600- och 1700-talen*, Litteratur Teater Film. N. S. 12, Lund 1996.
- 2 Särskilt inflytelserik har varit den negativa bilden hos Gustaf Aulén, *Den kristna gudsbilden genom seklerna och i nutiden. En konturteckning*, Stockholm 1927, s. 245-273. Som påpekats till exempel av Arvid Sjöstrand, *Satisfactio Christi. En studie i den lutherska ortodoxiens försöninglära på grundval av Laurentius Paulinus Gothus och Jonas Magnis skrifter*, Stockholm 1937, s. 63, opponerar Aulén mot Albrecht Ritschls Luthertolkning, men godtar i tysthet hans kritik av ortodoxin, som är beroende av det utgående 1800-talets strider och frågeställningar. Sjöstrand lyfter istället fram mysteriet i ortodoxiens teologi, s. 40 not 8.
- 3 Anders Jarlert, »Kvinnor och karoliner inför konsistorierna 1720-1722. En pilotstudie», i *Karolinska förbundets årsbok 2000*, s. 73 f.
- 4 Jarlert 2000, s. 78 f.
- 5 Jarlert 2000, s. 76.
- 6 Tore Frängsmyr, *Svensk idéhistoria. Bildning och vetenskap under tusen år. Del I 1000-1809*, Stockholm 2000, s. 282. Harry Lenhammar, *Sveriges kyrkohistoria 5. Individualismens och upplysningens tid*, Stockholm 2000, s. 58-60, 67-69.
- 7 Eva Haettner Aurelius, *Inför lagen. Kvinnliga svenska självbiografier från Agneta Horn till Fredrika Bremer*, Litteratur Teater Film. N. S. 13, Lund 1996, s. 270.
- 8 Haettner Aurelius 1996, s. 243.
- 9 Peter Wieselgren, *Svenska kyrkans sköna litteratur eller den Svensk-Kyrkliga Litteraturen bedömd med särskildt hänseende till framställningsättets värde*, Lund 1866, s. 317 f.
- 10 Arne Jarrick, *Mot det moderna förnuftet. Joban Hjerpe och andra småborgare i Upplysningstidens Stockholm*. Stockholm 1992, 60 f. Se vidare Anders Jarlert, *Läsarfolket – från gammalläseri till nyortodoxi. Förändringar i västsvensk kyrkoväckelse med särskild hänsyn till utvecklingen i Marks, Bollebygds och Kinds bårader under 1800-talet*, Västsvensk kultur och samhällsutveckling. Rapport nr 6, Göteborg 1997, s. 73 f.
- 11 Haettner Aurelius 1996, s. 244.
- 12 Jag tackar professor Marie-Christine Skuncke, som bidragit med denna formulering.
- 13 Se Jarlert 1997, s. 159-161.
- 14 Hilding Pleijel, »En läfsång för din förlossning». *Några märkliga trosdokument – från Henric Schartau till Nathan Söderblom*, i *Växjö Stifts Hembygdskalender 1985*, s. 4-6.
- 15 Anders Jarlert, *Sveriges kyrkohistoria 6. Romantikens och liberalismens tid*, Stockholm 2001, s. 72.